

Мортіков В.В.,

доктор економічних наук,
професор кафедри управління персоналом
та економічної теорії
Східноукраїнського університету імені В. Даля

НЕЗВОРОТНІ ВИТРАТИ В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЦІ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Розвивається теорія незворотних витрат. Проводиться аналіз незворотних витрат на рівнях: підприємства, домогосподарства, національному, міжнародному. Виявляються відмінності у ставленні різних економічних суб'єктів до незворотних витрат.

The theory of sunk costs is developed. The analysis of sunk costs on household, enterprise, national and international levels is made. Differences of various economic subjects toward sunk costs are exposed.

Категорії незворотних витрат (безповоротних, необоротних витрат — *sunk costs*) і зворотних (оборотних) витрат¹ широко використовуються в сучасній економічній практиці, зокрема при техніко-економічному обґрунтуванні різних проєктів. Ці поняття застосовуються й у теорії при аналізі економічних процесів на всіх рівнях, починаючи від рівня домогосподарства² й закінчуючи сферою міжнародних економічних відносин³, а також — у різних економічних курсах: мікроекономіки⁴, управлінського економіку⁵, маркетингу⁶, бухгалтерського обліку⁷, управління витратами⁸, управління проєктами⁹. Значну увагу незворотним витратам приділено в сучасній теорії контрактів¹⁰.

Водночас у вітчизняній економічній літературі категорію незворотних витрат практично не висвітлено. Метою статті є розвиток теорії незворотних витрат, зокрема, встановлення співвідношення між зворотністю витрат та їх окупністю;

¹ У деяких джерелах наводяться некоректні переклади цих понять, скажімо, зворотні (рос. обратимые) витрати перекладаються як “предотвратимые” (Див.: *Лунциц И.В.* Ценообразование. — М., 2005. — С. 90—98.)

² *Хейне П.* Экономический образ мышления: Пер. с англ. — М.: Дело, 1992. — С. 142—144.

³ *Owen R., David U.* Sunk Costs, Market Access, Economic Integration and Welfare // Review of International Economics. — August 2002. — P. 539—555.

⁴ *Долан Э., Линдсей Д.* Рынок: микроэкономическая модель: Пер. с англ. — СПб, 1992. — С. 140—141.

⁵ *Baye M.R.* Managerial Economics and Business Strategy. — McGraw-Hill, 2000. — P. 182.

⁶ *Dwyer F., Tanner J.* Business Marketing: Connecting Strategy, Relationships, and Learning. — McGraw-Hill, 1999. — P. 230.

⁷ *Hilton R.* Managerial Accounting. — McGraw-Hill, 1999. — P. 46.

⁸ Cost Management: A Strategic Emphasis / E.Blocher, K.Chen, T.Lin. — McGraw-Hill, 1999. — P. 73.

⁹ *Levine H.* Sunk Costs Don't Matter // PM World Today. — January 2007. — P. 1—4.

¹⁰ *Ofer G., Barak M.* Regulating Contract Formation: Precontractual Reliance, Sunk Costs, and Market Structure. — http://www.works.bepress.com/barak_medina/1.

виділення декількох рівнів розгляду проблеми: підприємства, домогосподарства, країни.

Як відомо, зворотними є витрати, які можна так чи інакше повернути, ще раз скористатися ними, або факторами виробництва, на які їх було витрачено, або результатами цих витрат. Незворотні витрати — це витрати, здійснені остаточно, без можливості використання об'єктів їх вкладення або їх результатів ще раз де-небудь або ким-небудь.

Зворотність витрат — їхня властивість, що характеризує витрати коштів, часу, живої й уречевленої праці. Витрати різняться між собою ступенем зворотності, наприклад, витрати часу є незворотними (минулого не повернути), чого не можна сказати про витрати коштів.

Незворотними, як правило, є витрати на купівлю вузькоспеціалізованого устаткування, що може бути застосовано на обмеженій кількості виробництв або лише на одному підприємстві. Навіть якщо існує потенційний покупець такого устаткування, витрати на його пошуки можуть перевищити суму, виручену від продажу устаткування.

Незворотними витратами також будуть вузькоспеціалізовані інвестиції в дослідження, розробки. Хоча іноді результати НДДКР можуть бути використані в інших галузях і сферах економіки. Якщо ці результати можна реалізувати іншим економічним суб'єктам, можна говорити про зворотність відповідних витрат, в іншому разі використання результатів НДДКР суб'єктами з інших галузей є для них позитивною екстерналією.

Зворотність і окупність витрат/інвестицій — схожі, але не рівнозначні поняття. У вузькому розумінні цього терміна зворотність — це можливість реалізувати активи: верстат, невикористане паливо та ін. У бухгалтерському обліку доходи від реалізації активів підприємства прийнято вважати позареалізаційними. Окупність витрат — це відшкодування понесених витрат доходами від цільової або творчої діяльності (у бухгалтерському обліку — доходи від реалізації), тобто доходами від результату, заради якого й було витрачено кошти. Крім того, окупність витрат може забезпечуватися й позареалізаційними доходами. Звичайно, при здійсненні комерційних проєктів головною метою є окупність витрат і одержання прибутку від цільової діяльності. Однак паралельно оцінюється те, наскільки витрати на творчу діяльність є зворотними. Примітним є такий факт: дослідження американських економістів Д. Канемана та А. Тверські показали, що люди охочіше інвестують кошти, щоб повернути вже витрачені гроші, замість того, щоб одержати той самий дохід, здійснюючи нові інвестиції¹¹.

Говорячи про взаємозв'язок окупності й зворотності витрат, варто виділити такі варіанти:

— окупність витрат забезпечується винятково внаслідок їх здійснення за творчим бізнес-напрямом. Витрати окупаються, але ці інвестиції використати вже неможливо, як і продати їхні результати;

¹¹ Kahneman D., Tversky A. Prospect Theory: An Analysis of Decisions Under Risk // *Econometrica*. — March 1979. — P. 263—291.

— окупність витрат стає можливою лише завдяки продажу невикористаних у творчій діяльності активів;

— окупність витрат досягається як за рахунок творчої діяльності, так і подальшого продажу активів, використаних у процесі цієї діяльності.

Трапляється, що окупність витрат досягається лише за рахунок здійснення додаткових незворотних витрат: наприклад, закінчення розробки родовища корисної копалини потребує додаткових витрат на придбання й монтаж устаткування, яке після його експлуатації продати вже неможливо.

Може статися, що зворотними й такими, що окупаються, певні витрати стають лише за умови здійснення значних додаткових витрат: виробничий будинок, у спорудження якого було вкладено значні кошти, виявився неправильно спроектованим. Для виправлення помилки потрібні кошти, порівнянні з уже витраченими.

Запитання, яке доцільно поставити кожному економічному агенту, який приймає рішення щодо інвестицій, витрат: чи можуть результати, отримані від певних витрат, бути корисними в майбутньому в цій чи іншій сферах, цьому чи іншим економічним агентам, на цій чи іншій території? Якщо відповідь буде ствердною, варто запитати: чи можна ці результати продати іншим економічним суб'єктам?

Планувати повернення витрат можна й потрібно до їх здійснення. Відсутність планування зворотності витрат призводить до невиправданих витрат, коли з метою окупити, “витагнути” колишні неефективні інвестиції економічні суб'єкти здійснюють нові витрати. Трапляються випадки, коли суб'єкти не усвідомлюють факту незворотності витрат, намагаються апелювати до них, переконуючи інших економічних суб'єктів продовжувати інвестувати в безперспективний проект, розширювати виробничі потужності підприємства, продукція якого не користується попитом, і т. п. Може бути й так, що економічні агенти знають про таке поняття, як незворотність витрат, але вважають, у супереч реальному стану справ, що саме ці витрати є зворотними. Таким чином, рішення економічних суб'єктів щодо зворотності витрат є здебільшого суб'єктивними. Водночас зазначимо, що існують незворотні витрати, які мають об'єктивний характер і не є результатом прорахунку чи помилки.

Отже, перед здійсненням витрат доцільно було б визначити: яка їх частина має зворотний, а також об'єктивно незворотний характер; що слід зробити заздалегідь, щоб повернути зворотну частину витрат. Хоча визначити наперед, які витрати будуть зворотними, а які — ні, часто досить складно. Адже, наприклад, витрати, які на етапі первісного планування визначили як зворотні, згодом (з появою нових обставин) можуть виявитися незворотними, і навпаки. Тож саме економічна наука має допомогти запобігти таким помилкам.

Для реалізації певного проекту суб'єкт може одночасно здійснювати різні за видами або напрямками витрати. У процесі планування необхідно прораховувати зворотність/незворотність витрат за кожним напрямом, щодо кожного з ресурсів,

які витрачаються. Наприклад, витрати на купівлю вузькоспеціалізованого устаткування для реалізації проекту можуть виявитися незворотними, а витрати на дослідження різних ринкових можливостей — зворотними.

Незворотність витрат у ряді випадків не можна встановити раз і назавжди: такі витрати у разі виникнення відповідних умов можуть ставати зворотними. Це відбувається, зокрема, з появою ринків відповідних активів, скажімо, ринків будівельних та інших відходів в Україні.

Так само, як окупність інвестицій, зворотність витрат є тією чи іншою мірою зоною ризику. У кожному конкретному випадку існує частка невизначеності щодо того, чи виявляться ці витрати незворотними. Суб'єкти, які допускають можливість незворотності витрат, ставляться до ризику щонайменше нейтрально. Побожування втратити, не одержавши компенсації за понесені витрати, значною мірою характеризує людей, не схильних до ризику.

Витрати на реалізацію великих проектів, як правило, здійснюють різні господарюючі суб'єкти. При цьому можливі такі варіанти: 1) зворотні та незворотні витрати розподіляються між учасниками інвестиційного процесу рівномірно або пропорційно вкладеній частці коштів; 2) витрати одних учасників спільного інвестування виявляються зворотними, інших — незворотними, при цьому: а) учасник може свідомо йти на витрати, наперед знаючи, що вони стануть незворотними; б) один учасник примушує іншого здійснювати незворотні витрати, оскільки вони є необхідними, хоча сам не вважає за доцільне їх здійснювати. Можливе перенесення незворотних витрат на контрагентів і при укладанні різних видів угод.

Зворотність/незворотність витрат на рівні підприємства. Сучасні господарюючі суб'єкти факт незворотності витрат беруть до уваги, однак, скоріше, внаслідок здорового глузду, ніж ґрунтуючись на рекомендаціях науковців. Можливість появи незворотних витрат у підприємства пов'язана, зокрема, з невизначеністю при укладанні угод із власниками факторів виробництва. Після укладання трудової угоди з найманим фахівцем останній може тривалий час працювати, одержуючи високу зарплату, перш ніж з'ясується, що він не вартий таких коштів. Однак немає сенсу вимагати у найманого фахівця відшкодування витрачених на нього коштів, у тому числі на його адаптацію, навчання на робочому місці.

Характер незворотних витрат здебільшого визначається специфікою галузі, у якій функціонує підприємство. Так, у кіновиробництві частина інвестицій у декорації, споруджені для зйомок фільму, є незворотними або майже незворотними, коли частина декорацій стають непридатними для подальшого використання. При цьому решту декорацій можна використовувати для зйомок інших фільмів.

Фактично будь-яка сфера діяльності підприємства може бути пов'язана з оборотністю витрат. Як приклад, розглянемо кадрову політику. Підприємство вирішує перенавчити частину своїх фахівців і витрачає на відповідну програму значні кошти. Потім з'ясується, що нове обладнання, яке мали освоїти фахівці в межах програми, немає можливості та економічної доцільності купувати. Виникає

запитання: яку частину отриманих працівниками знань і навичок можна використувати у роботі з колишнім устаткуванням? у роботі з новим обладнанням, яке передбачається закупити?

Іншим прикладом можуть бути маркетингові рішення: так, витрати на рекламу продукту, що не користується попитом, повернути не можна. Дослідження показали, що в ціновій конкуренції фірма з найбільшою величиною незворотних витрат більш схильна до зниження цін¹².

Важливим бізнес-рішенням підприємця є рішення про освоєння нової сфери діяльності. Започатковуючи нову справу, підприємець нерідко усвідомлює, що всі або частина витрат на її освоєння будуть незворотними, якщо надалі він вирішить залишити бізнес. Факт незворотності витрат часто стає перешкодою для тих, хто бажає почати справу в новій сфері, адже в разі виходу з неї витрати не відшкодовуються, скажімо, на устаткування, що не може бути демонтовано й продано. Наприклад, У. Баумоль та інші вважали, що незворотні витрати є єдиною перешкодою для входження у відповідну сферу діяльності¹³. На думку авторів, існують так звані конкурентні ринки (*contestable markets*), куди вхід вільний і вихід звідки нічого не коштує через відсутність незворотних витрат.

Отже, підприємство повинно там, де можливо, визначати рівень зворотності різних напрямів своїх витрат. При цьому слід зважати на швидкість матеріального старіння використовуваної техніки; наявність або відсутність ринків факторів виробництва, які використовує підприємство; різний рівень зворотності витрат: верстат, що не використовується, можна продати на металобрухт, а можна реалізувати іншому підприємству для продуктивного використання; імовірність зворотності витрат. Треба також брати до уваги фактор часу: сировину або верстат, які сьогодні користуються попитом, уже завтра можна не зуміти реалізувати, і навпаки.

Зворотність/незворотність витрат на рівні домогосподарства. Про зворотність витрат можна вести мову не лише тоді, коли здійснюються інвестиції для одержання прибутку, але й тоді, коли метою витрат є користь від споживання продукту або послуги. У літературі наведено багато прикладів незворотності витрат домогосподарств. Так, особа купила квиток до театру, але туди не потрапила, бо перед виставою дізналася, що вона нічого крім негативних емоцій не принесе. У більшості випадків також неможливо повернути гроші за куплене взуття чи одяг, які особа поносила й зрозуміла, що вони їй не підходять, або якщо особа придбала тур на гірськолижний курорт, але через раптове потепління не змогла покататися на лижах (наприклад, зимою 2006—2007 років у Карпатах) і одержати відшкодування за путівку.

На рівні домогосподарств приймаються також незворотні рішення, пов'язані з одержанням економічної вигоди, у тому числі й незаконним шляхом: особа

¹² Mayer C. Recent Developments in Industrial Economics and Their Implications for Policy. — Oxford Review of Economic Policy, 1985. — № 1. — P. 1—24.

¹³ Baumol W., Panzar R., Willig R. Contestable Market and the Theory of Industrial Structure. — New York, 1982.

дала хабар для заняття певної посади, проте не змогла зробити це через професійну невідповідність або з іншої причини.

Категорія незворотних витрат присутня й при інвестуванні в людський капітал. Метою такого інвестування є, як відомо, щонайменше окупність витрат. Рациональний інвестор бере до уваги можливість використання своїх знань і навичок не лише працюючи за певною спеціальністю, на певному підприємстві чи робочому місці, але й на інших підприємствах, робочих місцях і т. д.

Цілком очевидно, що значну частину знань, які людина одержує в середній школі, надалі можна використати у трудовій діяльності або продовжуючи навчання у вищій школі. Універсальні знання можна одержати не лише у процесі здобуття формальної освіти у навчальних закладах, але й у процесі неформального навчання (спілкування з близькими, друзями тощо).

Так само, як існують загальне навчання на робочому місці та специфічне, можна виділити зворотні витрати, які несе працівник, одержуючи загальне навчання, і незворотні — одержуючи специфічне. Загальне навчання на робочому місці дає фахівцеві можливість використовувати ці знання й після звільнення з підприємства, а також у разі переходу з одного робочого місця на інше.

Витрати на навчання фахівця, його адаптацію до специфічних умов праці на підприємстві вважають незворотними, якщо фахівець зі специфічним людським капіталом, сформованим на даному підприємстві, залишає його.

Якщо працівник тривалий час не використовує здобутих навичок і знань, вони втрачаються або морально застарівають, тому витрати на їх одержання не компенсуються. Робота за спеціальністю чи робота взагалі є важливою умовою не лише окупності, а й зворотності витрат на освіту. Звичайно, більш високою є ймовірність невикористання або морального старіння вузькоспеціалізованих знань і навичок. Зворотними є витрати на знання, одержані в одному навчальному закладі, при одержанні однієї спеціальності, які можна згодом використовувати, працюючи за іншою спеціальністю.

Окупність витрат на освіту часто досягається в разі зміни працівником місця роботи або кількарізкових переміщень між робочими місцями чи підприємствами. Саме тоді окупність інвестицій у людський капітал передбачає їх зворотність. Щоб окупити витрати на навчання, працівник часто свідомо йде на незворотні витрати, зокрема адаптацію на даному робочому місці чи підприємстві.

Інвестиції в різні характеристики людського капіталу мають різний ступінь зворотності. Скажімо, інвестиції в репутацію в межах певного професійного, ділового співтовариства можуть виявитися марними в разі спроб увійти в інше професійне чи ділове співтовариство. Витрати часу й коштів на формування людського капіталу можуть виявитися незворотними, а витрати розумових зусиль — зворотними. Водночас зазначимо, що інвестиції в здоров'я людини є зворотними завжди.

Зворотність/незворотність витрат на загальнонаціональному рівні. Економічні, політичні рішення, прийняті урядами країн, також можуть бути зворотними чи незворотними. Наприклад, керівництво країни ухвалює рішення щодо воєнних

дій проти іншої держави та, сподіваючись на швидку перемогу, вводить на її територію своє військо. Однак воєнні дії затягуються, а первісні цілі не досягнуто. Постає запитання, що робити: надалі витратити економічні ресурси на продовження війни, вводити нові контингенти для досягнення всіх чи частини цілей або змиритися зі здійсненими витратами та вивести військо? Саме з такою дилемою стикнулися США в період війни у В'єтнамі, існує вона й щодо продовження війни в Іраку.

Проблема зворотності витрат часто виникає у процесі здійснення проектів за державний рахунок (будівництво доріг, нафтопроводів, шкіл, лікарень тощо). Наведемо характерний для України приклад. Починається будівництво нового корпусу для лікарні. На певному етапі з'ясовується, що допущено серйозні порушення у проектуванні будинку, які надалі можуть спричинити його руйнування. Існують два варіанти дій: перший — визнати помилку, “заморозити” будівництво, згодом зруйнувати споруду та спробувати продати будівельні конструкції й сміття; другий — продовжити будівництво, сподіваючись, що в найближчі кілька років дефект проектування не виявиться. Незважаючи на очевидну доцільність дій за першим варіантом, амбіції окремих фахівців і чиновників, фактор боротьби за владу та інші суб'єктивні фактори, що впливають на прийняття владних рішень, можуть стати вирішальними і буде обрано другий варіант. В одній із публікацій така поведінка одержала назву ескалації зобов'язань, коли замість того, щоб припинити витратити кошти на невдалий проект, у нього продовжують вкладати кошти, щоб окремі особи могли виправдати свої минулі дії¹⁴.

Зворотними або незворотними можуть бути різні державні рішення, що припускають витрати, а саме рішення про вибір форм і напрямів державного фінансування окремих галузей і економіки в цілому; рішення про напрям економічних реформ і т. п.

Загалом сфера застосування теорії незворотних витрат є дуже широкою. Інвестиційні рішення, витрати будь-якого економічного агента можуть бути зворотними, частково зворотними або повністю незворотними. Одним із завдань менеджменту взагалі та фінансового менеджменту, зокрема, є визначення характеру витрат з точки зору їх зворотності.

Актуальними напрямами досліджень зворотності витрат можуть стати: визначення ступеня зворотності витрат підприємства на освоєння нових ринку, продукту або технології; визначення зворотності рішень економічних суб'єктів у зовнішньоекономічній сфері, зокрема в разі виходу підприємця з продуктом або інвестиціями на зовнішній ринок; урахування часового фактора в аналізі зворотності витрат.

¹⁴ Whyte G. Escalating Commitment to a Course of Action: A Reinterpretation. — Academy of Management Review, 1986. — P. 311—321.